

ЖИВОТ НА РЕКАМА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА
НАСЕЉА И КОМУНИКАЦИЈА

Уредник
Љубодраг П. Ристић

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL EDITIONS 141

LIFE ON THE RIVERS
IN SOUTHEASTERN EUROPE

HISTORICAL ASPECTS OF THE SPATIAL PLANNING
OF SETTLEMENTS AND COMMUNICATIONS

Edited by
LJUBODRAG P. RISTIĆ

Editor-in-chief
VOJISLAV G. PAVLOVIĆ
Director of the Institute for Balkan Studies SASA

BELGRADE 2019

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 141

ЖИВОТ НА РЕКАМА
ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА
НАСЕЉА И КОМУНИКАЦИЈА

Уредник
ЉУБОДРАГ П. РИСТИЋ

Одговорни уредник
ВОЈИСЛАВ Г. ПАВЛОВИЋ
директор Балканолошког института САНУ

БЕОГРАД 2019

САДРЖАЈ CONTENTS

ПРЕДГОВОР	7
<i>Preface</i>	
Игор Ћирковић, Раде Милић, Божидар Стојковић УТИЦАЈ АНТИЧКОГ РУДАРСТВА НА УРБАНИЗАЦИЈУ СРПСКОГ ДЕЛА ПОДУНАВЉА	9
<i>Influence of Ancient Mining on the Urbanization of the Serbian Podunavlje</i>	
Sophia Patoura Spanou ROMANS AND BARBARIANS ON THE BANKS OF THE DANUBE: SETTLEMENTS AND TRADE (4 th –6 th CENTURIES)	29
<i>Римљани и варвари на обалама Дунава: насеља и трговина (од 4. до 6. века)</i>	
Катерина Младеновска Ристовска СТРАТЕШКИ ЗНАЧАЈ ПРЕЛАЗА „ДЕВЕТ ПУТЕВА” НА РЕЦИ СТРИМОН У АНТИЦИ	49
<i>The Strategic Significance of the Passage “Nine Roads” on the Strymon River in Antiquity</i>	
Бранко Бешлин УТИЦАЈ ДУНАВА НА ПРИВРЕДНИ, ДРУШТВЕНИ И УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ НОВОГ САДА ОД КРАЈА 17. ДО ПОЧЕТКА 19. ВЕКА	71
<i>The Influence of the Danube on the Economic, Social and Urban Development of Novi Sad from the Late 17th to the Early 19th Century</i>	
Бојана Миљковић Катинћ ВОДЕНИЦЕ И ПРОМЕНЕ У ПРОСТОРУ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ	91
<i>Watermills and Spatial Changes in the Principality of Serbia</i>	
Ivaylo Nachev BULGARIAN TOWNS ALONG THE DANUBE FROM 1878 TO 1914: DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC DEVELOPMENT	119
<i>Бугарски градови на Дунаву од 1878. до 1914: демографски и економски развој</i>	

Радомир Ј. Поповић, Александра Вулетић РЕГУЛАЦИЈА САВСКЕ И ДРИНСКЕ ОБАЛЕ И ЗАШТИТА МАЧВЕ ОД ПОПЛАВА У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА	135
<i>Regulation of the Sava and Drina Banks and Flood Protection of Mačva in the 19th and Early 20th Centuries</i>	
Сузана Рајић ВАРОШИ И ВАРОШИЦЕ ВЕЛИКОМОРАВСКЕ ДОЛИНЕ У СВЕТЛУ ПОПИСА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	157
<i>Cities and Towns of the Great Morava Valley According to the Censuses of the Kingdom of Serbia</i>	
Љубодраг П. Ристић ПОПЛАВЕ И ЊИХОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ: КРАЉЕВИНА СРБИЈА 1896. И 1897. ГОДИНЕ	181
<i>Floods and Consequences: The Kingdom of Serbia in 1896 and 1897</i>	
Мирча Маран РУМУНСКИ ПУТОПИСЦИ О СТАНОВНИШТВУ И НАСЕЉИМА У СРПСКОМ ПОДУНАВЉУ (средина 19 – почетак 20. века)	201
<i>Romanian Travel Writers on Population and Settlements in the Serbian Podunavlje (Mid 19th – Beginning of 20th Century)</i>	
Ранка Гашић, Злата Вуксановић Мацура САВА И ДУНАВ У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНИРАЊУ БЕОГРАДА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	229
<i>The Urban Planning of Belgrade Riverbanks between the World Wars</i>	
Вера Гошева РЕКА ТРЕСКА КАО ФАКТОР ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈЕ СКОПЉА	257
<i>River Treska as a Factor of Economic Growth of Skopje (Until Beginning of World War II)</i>	
Дејан Ђорђевић, Тијана Дабовић КАКО ЈЕ СРБИЈА ДОБИЛА ПРВИ ПРОСТОРНИ ПЛАН	271
<i>How Serbia Got Its First Regional Plan</i>	
СПИСАК АУТОРА	289
<i>List of Contributors</i>	

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ*

ВОДЕНИЦЕ И ПРОМЕНЕ У ПРОСТОРУ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ**

Апстракт: Рад прати пораст броја воденица у Кнежевини Србији у новим друштвеним и економским условима (после формирања аутономне кнежевине и укидања спахијског система) и њихов утицај на простор у приобаљу река и потока на којима су изграђене. Показано је да се простор око воденица мењао на више начина, како утицајем човека (градњом воденице, брана, јазова, помоћних зграда и кућа, приступних путева), тако и самих река и потока (поплаве, разарања обале, мртваје, спрудови). Постојање воденица доводило је и до нове организације привредних површина једног домаћинства и промена у њиховој намени. Указано је и на различиту улогу воденица у градској и сеоској привреди.

Кључне речи: Кнежевина Србија, воденице, воденичиште, редовнички/власнички удели, просторне промене, пољопривредне површине

Подизање воденица било је један од начина коришћења водених ресурса у Београдском пашалуку. Оне су служиле првенствено за мљење житарица и ваљање сукна, али и за мљење бурмута, сушене паприке и шишарке. Воденица, односно воденичко коло, покретало је и стругаре (пилане) и радионице за израду папира, па и топионице бакра у мајданпечким и подгорским рудницама.¹

* bojana.miljkovic.katic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ Боровоје Дробњаковић, „Воденице на Дрини и на њеним притокама”, *Гласник Етнографског музеја у Београду* VIII (1933) 1–2, 10, 13; Љубодраг Поповић, „Златно доба воденице”, у: *Воденица. Божја и ђавоља*, приредио и уредио Милутин Дедић, Сремска Митровица: Монада, 1999, 64; Бранко Перуничкић, *Град Ваљево и његово управно подручје 1815–1915*, Ваљево: Историјски архив Ваљево, 1973, 306–307, 924; Исти, *Београдски суд 1819–1839*, Београд: Историјски архив Београда, 1964, 417, 553. Архив Србије (=АС), Кнежевска канцеларија (=КК) – I – 83/28. 6. 1836. У Рудничком округу почетком седамдесетих година било је бар 340 воденица и најмање 14 ваљарица, смештених на свим речимама, осим двеју – Сирчанској реци и Дучини (Јован Мишковић, „Опис Рудничког округа”, *Гласник Српског ученог друштва* (=Гласник СУД) XXXIV (1872) 260, 264, 266, 269, 271–272, 276, 285, 290, 294, 304, 310–312, 314–315, 319–320, 323, 325–326, 333).

Воденице су биле приватно власништво. Сваки удеони део, односно свако редовничко право у воденици, сматрано је такође за приватно власништво над некретнинама, због чега су удеони делови у Банату, на пример, књижени сваки у посебан земљишно књижни уложак. У Србији је издавана тапија на воденицу, истина чешће на име једног, него на име свих сувласника (удеоника/редовника). Поседовали су их и муслимани и хришћани. Срби су их од муслимана откупљивали још од Првог српског устанка, а нарочито од доношења хатишерифа из 1830. и 1833. године, којима је било предвиђено исељавање муслиманског становништва и продаја њихових имања по праведној цени. И поред тога, многе воденице муслимана биле су напуштене, па узурпиране и обновљене и тек касније откупљене.²

Воденица је грађена на земљишту називаном воденичиште, понекад воденички плац, које је власнику давало право да подигне воденицу или да стекне удео у власништву или добити у воденици коју су други подигли.³ Стога је власништво над воденицом могло да буде, а често је и било, независно од власништва над воденичиштем. Када су 1835. године укинута спахилуци, а потом и земља уступљена сељацима, и воденичишта су постала приватно власништво, као и остале врсте земљишта. Простор именован као

² Рад. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, Ваљево, Народни музеј, 1959, 4; Љубиша Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд, Рад, 1953, 50–51; Сретен В. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, Београд, Пољопривредно издавачко предузеће, 1947, 43–44, 51; Милан Милошев, „Воденице у Банату”, *Рад војвођанских музеја* 3 (Нови Сад, 1954) 163; Душан Перовић, „Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка”, *Зборник Музеја Првог српског устанка* I (1959) 150, 153–156, 159; *Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, у редакцији Р. Перовића, књ. 1, Београд, Народна књига, 1977, 382, 388, 396 (док. бр. 412 и 413); Бранко Перуничкић, *Земљишина својина у Србији 1815–1845*, Београд, Привредни преглед, 1977, 44; Исти, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац, Историјски архив, 1971, 102, 123–124, 440, 414–415, 473; Исти, *Град Ваљево*, 411, Исти, *Београдски суд*, 63; АС, КК – I – 51/7. 12. 1835; КК – II – 771/28. 3. 1833.

³ Удео у власништву над млином одређиван је према доприносу приликом изградње млина (у новцу, раду, земљишту или евентуалној штети коју је подигнути млин нанео власнику земље на којој се налази), а власништво је дељено по витлима – воденичком камењу (С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 29; Бранко Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд, Фонд за културу Скупштине општине Деспотовац, 1990, 79, 83; Исти, *Град Ваљево*, 228–229; Исти, *Смедеревска Паланка и околина*, Смедеревска Паланка, Скупштина општине, 1980, 319–320; Исти, *Београдски суд*, 63; Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. II, посебна издања Српске академије наука и уметности, књ. CCCLXII, Одељење друштвених наука, књ. 47, Београд: САНУ, 1964, 273; *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика. Из архиве пожаревачког магистрата*, скупио и уредио Ст. Максимовић, Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1898, 77. АС, КК – I – 51/7. 12. 1835).

воденициште, дуго је задржавао своје правне карактеристике и када на њему није радила воденица.⁴

Млинови су за власнике представљали неку врсту привредног предузећа, чија је сврха била зарада од ујма/ушура, односно дела самлевног брашна као накнаде за рад. Пошто је подизање млина обезбеђивало додатни приход рајетину, власници млина плаћали су спахији, на чијој се земљи налазио, таксу од два гроша годишње по воденици, тачније, два гроша на једно воденичко витло (воденички камен).⁵ На основу те дажбине, могуће је реконструисати број воденица у областима за које су сачуване књиге спахијских прихода, уредно вођене од 1830. године, када су српски државни органи убирали приходе са спахилука. Упоређивање тих података с подацима из каснијих пописа становништва и привредних пописа јасно показује да је број воденица готово континуирано повећаван, споро пре укидања спахијског система, а отада веома брзо.⁶

⁴ *Хатишериф из 1838.* обезбедио је пуно приватно власништво над земљом, а *Закон о повраћају земаља из 1839.* спровео је одредбе хатишерифа (устава) и утврдио да „како је кои онда [у време издавања *Хатишерифа из 1833. године* – Б. М. К] шта притјажвао, и где се кои у оно време затекао, онако је оно постало његова собственост...” („Устав Књажества Србије”, *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији (=Сборник закона) I*, (Београд, Књигопечатња Књажества србског, 1840), 10; „Закон на повраћај земаља”, *Зборник закона I* (1840) 103–107, 104 (чл. 6); Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, пос. изд., књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд, САНУ, 1986, 57).

⁵ С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 36, 48–49; Босилка Радовић, „Моравке – воденице на Великој Морави”, *Гласник Етнографског музеја у Београду IX* (1934) 69; Бранко Перунички, *Град Параћин 1815–1915*, Београд, Општинска заједница културе, 1975, 140, 142; У Србији је по обичајном праву ујам износио 6–7%, мада је у другој половини 19. века било воденица које су меле за ујам од 10%. Има података да је воденичар за рад добијао и „пети шиник”, дакле 20% (Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, Српска академија наука, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, књ. 31, Београд, САН, 1958, 201; Љ. Поповић, „Златно доба воденице”, 63; Б. Радовић, „Моравке”, 65; Б. Перунички, *Град Ваљево*, 674–675).

⁶ Велибор Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу, историја, архитектура, обичаји, техника, технологија, речник*, Бела Вода, Огранак Вукове задужбине Врњачка Бања, SATIP, 2013, 26–27. Према једном сумарном попису спахијских прихода из 1831, на територији Кнежевине Србије, без шест нахија које су јој прикључене 1834, било је 2.278 воденица, тачније витала, укључујући и села на мукадама (АС, Главно казначејство (=ГКа), Збирка тефтера (=ЗТ), Тефтери спахијских прихода (=ТСП), Главни извод спахијских прихода, 1831, редни број књиге (=књ.) 22 – микрофилм ролна (=ролна) 4). И пре укидања спахијског система повећавао се број воденица, истина неуједначено. Тако је у Колубарској капетанији Ваљевске нахије 1831. године било 13 воденица, 1832. већ 38, али 1833. само 35, док су 1834. забележене 63 воденице (АС, ГКа, ЗТ, ТСП, Главни извод спахијских прихода, 1831, књ. 22 – ролна 4; Протоколи спахијских прихода, нахија ваљевска, капетанија колубарска, 1832, књ. 24 – ролна 4; Протоколи спахијских прихода, нахија ваљевска, капетанија колубарска, 1833,

Значајно повећање броја воденица у Кнежевини Србији може се показати на примеру Ваљевске нахије, каснијег Ваљевског округа, који је био један од највећих округа, те тиме репрезентативан, а који је претрпео најмање административних промена до проглашења краљевине, па су подаци упоредиви. У Ваљевској нахији, која је 1832. године обухватала 185 села, било је 116 воденица, док је према попису из 1867, у Ваљевском округу, било већ 558 млинова са 1.129 витала.⁷ Прве поменуте године, у сто двадесет и једном селу није било воденица, док је у селима у којима их је било постојала једна или евентуално две. Више од пет било их је само у два села: Бабиној Луки у Тамнавској капетанији (6) и у Осеченици у Колубарској капетанији (12).⁸ Убрзан привредни развој после укидања спахилука и развој земљорадње, подстицали су подизање нових млинова, па је њихов број током година знатно повећан и у селима где их је раније било и где раније нису постојали, што се може показати на примеру Колубарске капетаније. У 67 села те капетаније, било је 1832. године 38 воденица, а према попису из 1867, у Колубарском срезу, који су тада чинила 64 села (без Мионице, Паштрића и Толића, у којима је 1832. била свега једна воденица), било је већ 205 млинова са 416 витала. Млинарство је било нова делатност у 30 села ове области. У већини тих села у међувремену је отворено између два и пет млинова, а у неким и по осам. Највише нових млинова било је у селу Шушеока (23) и Славковица (20). Млинови су се одржали у свим селима која су их имала и за прве владавине кнеза Милоша Обреновића. У неким од њих, вишеструко је повећан број млинова (на пример, Мрчићи са два на једанаест или Крчмар са једног на осам), мада је у већини села у међувремену подигнут један или два нова млина. Само у четири села остао је број млинова исти као за прве владавине кнеза Милоша.⁹ Како се хидрографске

књ. 57 – ролна 7; Протоколи спахијских прихода, округ ваљевски, капетанија колубарска, 1834, књ. 116 – ролна 11).

⁷ АС, ГКа, ЗТ, ТСП, Протокол спахијских прихода нахије ваљевске који се у новцу наплаћују, 1832, књ. 28 – ролна 4; „Попис обрађевина у Србији у години 1867”, *Државотис Србије V*, Београд 1871, 114–115.

⁸ Исто. Спахијске књиге могу бити показатељ приближног или најмањег броја млинова. Анализом протокола спахијских прихода утврђено је да је број евидентираних млинова најчешће растао, али је тешко проценити да ли су подигнути нови млинови или је евиденција постала прецизнија пошто су убирање прихода преузели српски државни органи. Они су били заинтересовани да боље евидентирају стање, јер су турској држави и спахијама исплаћивали дажбине према старим тефтерима, а вишак прикупљених прихода остајао је у државној каси (Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1901², 359, 393).

⁹ АС, ГКа, ЗТ, ТСП, Протокол спахијског прихода, ваљевска нахија, капетанија колубар-

прилике и знање становништва у међувремену нису могли значајно променити, велико повећање броја воденица требало би приписати економским и друштвеним разлозима. Наиме, промена власничких права и друштвених односа после укидања спахијског система, довела је до тога да су млинови у наредном периоду имали значајно другачију сврху, што је, поред развоја земљорадње, утицало и на повећање њиховог броја.

Превоз жита до удаљених воденица био је компликован и скуп посао. Требало је, често, прећи већу реку, а запрежне и товарне стоке било је релативно мало. Воденице на Морави, на пример, млеле су жито сељацима који су били пет до шест, па и више сати удаљени од реке на запад, али млеле су и жито становника Београдског и Крагујевачког округа, у којима су преовладавале поточаре, које лети нису могле да раде. Удаљена села источно од Мораве већином су користила воденице на Млави.¹⁰ Када су сељаци морали да прелазе веће реке, тражили су дозволу да користе посебне прелазе, како не би морали жито да возе заобилазним путем преко регуларног прелаза. Држава није удовољавала њиховим захтевима, иако су били ретки, и одобравала је такав транспорт жита само селима на самој речној обали, чији су становници располагали сопственим чамцима, попут сељака Старог и Новог Ацибеговца у Смедеревском округу. То је мотивисало сеоско становништво да подиже воденице у сопственим селима, уколико је то икако било могуће. Тако су две породице досељеника на алији Катунште, на пример, „исту алију [...] подгнојили, на истој себи куће и воденицу наградили”, пре него што је село и било формирано.¹¹

Воденице су биле скупе, иако најчешће нису грађене од тврдог материјала, већ од дрвета, јер је било скупо воденичко камење, а у цену воденице улазила је и цена јаза и воденичишта.¹² Вредност воденице одређивала је

ска, 1832, инв. бр. 24 – ролна 4; „Попис обрађевина у Србији у години 1867”, 16–19.

¹⁰ Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Историјски институт, пос. изд, књ. 65, Београд, Историјски институт, 2014, 109–110; А[нтоније] Алексић, „Морава, њено садање стање и могућности пловидбе”, *Гласник СУД*, друго одељење, књ. XI (1879) 56; В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 150–151; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 2–3.

¹¹ Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 125; АС, МФ, Одељење промишљености (=П), 1841, ф. I, РНо 31.

¹² М[илан] Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд: Српска краљевска академија, 1894², 32; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 672–673; Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево, Историјски архив, 1966, 62. И поред тога што је воденица Татар-Богдана Ђорђевића у Параћину замењена за „такође добру воденицу” у Гургусовцу, кнез Милош му је 1837. нудио: „ако ли се њему види да је воденица у Параћину боља [...] још 100 царских дуката и нека буде задовољан” (Ђорђе Петковић, „Јохан Вајнхапел гради млин у Параћину

и њена приступачност, могућност да стално меље, као и количина и врста брашна коју може самлети током једног дана непрекидног рада.¹³ Висока цена погодовала је подизању тзв. редовничких или сеоских воденица – млинова чији су власници били сељаци, понекад цело село, па и неколико села заједно.¹⁴ Они су подигнути првенствено ради млевења сопственог жита и коришћени по режиму редовника, због чега су названи поредовнички. Њихови власници имали су право да, на основу удела у власништву млина и/или воденичишта, као редовници („середовници“) одређени број дана и ноћи мељу жито.¹⁵

Неколико чињеница указује на то да је већина нових млинова била поредовничка и припадала сеоском становништву. У 83 села Капетаније Гружа у Крагујевачкој нахији, било је 1831. године 2.810 кућа/старешина

1837/1838. године”, *Корени VI* (Јагодина 2008, 36). У државној воденици у Параћину 1838. године, 130 сељака је седам дана чистило јаругу, довозило коље, трње и други материјал за брану и јаз, па је за њихове дневнице потрошено 574 гроша, док је за три воденичка камена дато 937 гр. и 20 пара (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 152–155). За поправку јаза који је заустављао водени ток и наносио штету узводно смештеној воденици, било је потребно „100 до 150 работника” (АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол, бр 911, ф. III, Но 25), а за поправку јаза 1848. код параћинске државне воденице, коју је обила киша скоро однела у реку, требало је потрошити 12.636 чаршијских гроша, док су за подизање нове на истом месту била потребна 21.043 гроша (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 254–255).

¹³ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 62–63; Исти, *Град Ваљево*, 404. Који су елементи одређивали цену воденице видљиво је из следећег упутства: „Учините одма пописати у подручном вам крају све воденице поточаре с точним назначенијем гди се која [...] наоди, је ли тешко или лако приступна, и нарочито [...] која млети може увек, а која само некад и када; за сваку још потребно је знати колико ока и каквог брашна намлести може за један дан и једну ноћ кад непрекидно ради” (*Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 383).

¹⁴ Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 6–7; Љ. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији*, 51; Љ. Поповић, „Златно доба воденице”, 63; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 228–229. У Соколској капетанији, на пример, било је 1831. године 47 села, од којих су у 23 постојале воденице. Сеоске воденице имало је девет села, а остале су биле у приватном власништву. Само су три села плаћала за сеоске воденице више од 2 гроша (Дуб – четири, Црнча – шест, а Костојевић – осам), што може да значи да је село имало више воденица или да је имало воденицу са више витала. У селима Соколске нахије приватне воденице имало је 26 домаћина, од којих су деветнаесторица били сеоски кметови (АС, МФ, Гко, ЗТ, Протокол спахијских прихода, нахија соколска, капетанија соколска, 1831, књ. 18 – ролна 3). Упутство издато нахијским и кнежинским кнезовима 1826, у коме се, поред осталог, у тачки 17. прецизира: „Кнез или сам по себи или по наговору некога сељака да не прави воденице или што било друго у селу, што би оному селу на штету служило”, могло би да значи и да су кнезови тако нешто често радили, на што упућује и податак да је највећи број приватних воденица припадао управо њима (Б. Перуничкић, *Београдски суд*, 39).

¹⁵ Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 199; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 30–32.

домаћинства и 78 воденица, а само су четворица старешина имала заједничко власништво над воденицама (Јован Раичевић и Стеван Радојевић из Раванице и Миленко Миховић и Јован Гвоздић из Вучковице нису плаћали два, већ један грош од воденице, дакле били су власници половине воденице). Исте године, у Левачкој и Темнићкој капетанији Јагодинског округа, ниједан домаћин није био сувласник у воденици.¹⁶ Пописом становништва из 1862/63. године, међутим, регистровани млинови били су у власништву великог броја сељака, од којих су многи имали сасвим мале удеоне делове. У 26 села Горње Ресаве, на пример, у којима је било 2.047 домаћинстава/старешина домаћинства, две стотине деведесет и једно имало је у власништву млинске уделе, што чини 14,21% домаћинстава. Од свих власника млинова и млинских удела у тим селима, свега шеснаесторица су поседовала цело витло. Неколицина од њих је имала по витло у воденицама с више витала (двојица и два витла), док је само један био власник целе воденице од једног витла. Највише власника у селима Горње Ресаве имало је између 50 и 150 драма једног воденичног витла (које је имало 400 драма, односно једну оку).¹⁷ Власништво над воденицама било је уситњено и у Подрињу, где је у неким воденицама било између 12 и 40 поредовника. И власништво над воденичиштима било је почетком шездесетих година 19. века такође уситњено: нико у селима Горње Ресаве није поседовао цело воденичиште, већ највише његову петину. Поседовање 1/16 витла, тј. једног литра удела, давало је власнику право да меље пола дана (12 сати). Стога је јасно да највећи део удеоних власника, није могао да, уз сопствено жито, у већој мери меље другима ради зараде од ујма.¹⁸

¹⁶ АС, ГКа, ЗТ, ТСП, Протокол спахијских прихода, нахија крагујевачка, капетанија Гружа, 1831, књ. 7 – ролна 1; Протокол спахијских прихода, нахија јагодинска, капетанија левачка, 1831, књ. 4 – ролна 1; Протокол спахијских прихода, нахија јагодинска, капетанија темнићка, 1831, књ. 5 – ролна 1; Протокол спахијских прихода, нахија јагодинска, капетанија темнићка, 1831, књ. 6 – ролна 1.

¹⁷ Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, на више места. Једно витло имало је 400 драма, или једну оку, односно две литре; 50 драма чинило је осмину једног воденичког витла, а 25 драма једну шеснаестину. Од ове, најчешће примењиване мере било је и одступања, па је једна литра могла да чини и четвртину једног витла, односно четвртину оке, и у тим случајевима једна литра имала је 100 драма (М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. II, 274, 545). Власништво над воденичиштима било је дељено на исти начин као и власништво над витлима, па су мали делови власништва исказивани такође у литрама, јер се сматрало да удео у воденичишту одговара уделу у витлу, када су сувласници били власници и витала и воденичишта (Исто, 273–274).

¹⁸ Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 7; Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 199–200; М. Милошев, „Воденице у Банату”, 163 (редовничке воденице у Банату имале су и до 200 редовника); С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 30–31; Б.

Будући да је пописом из 1862/63. бележен број власника и њихових удеоних делова у млиновима, а 1867. број млинова и витала, није могуће показати да ли је и колико повећан број млинова између те две године. Попис из 1867. регистровао је 7.510 млинова у Србији и у њима 11.297 витала. Највише млинова било је у Ужичком округу – 1.125, на другом месту био је Чачански округ са 573, а на трећем Ваљеуски са 558 млинова. Најмање их је било у Ћупријском округу – свега 153. Већина млинова радила је с једним или два воденичка камена, будући да је на један млин у Србији у просеку долазило једно и по витло.¹⁹

Уситњавање власништва над воденицама одузимало је власнику прилику да у већој мери меље туђе жито, а ту прилику ускраћивала му је додатно и кратка сезона млевења. Наиме, већина воденица била је подигнута на речицама или потоцима са нестабилним водостајем, па је лети тешко или никако млела, а било је и воденица чије се витло неких сезона није окренуло ни један пут.²⁰ Такве околности наводе на закључак да су поредовнички млинови углавном служили за подмиривање потреба власниковог домаћинства, без обзира на то што је део редовника млео и туђе жито за ушур. Стога је млевење жита у Кнежевини Србији већином било део сеоске економије, а не комерцијална привредна делатност.

Поред редовничких млинова, у Србији су радили и млинови чија је основна сврха била зарада од млевења брашна. Обично су називани ортачким млиновима, јер су већином били у ортачком власништву, а крајем 19. и почетком 20. века такве воденице називане су и ујмарама, јер су млеле за ујам. Њихови власници најчешће нису били сељаци, већ људи других занимања – народне старешине, трговци, чиновници, а касније и адвокати, индустријалци...²¹ У таквим воденицама права су, такође, дељена према витлима, а власници су настојали да им и удео у воденичишту буде исти као

Перунички, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, на више места; АС, Државни савет (=ДС), 1856, Но 723; 1857, Но 3, 76, 376, 779; АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 1924, ф. V, РНо 387.

¹⁹ „Попис обрађевина у Србији у години 1867”, 114–115.

²⁰ Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 3, 6; Антоније Алексић, „Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике”, *Гласник СУД* 72 (1891) 44, 48, 56–57; Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа”, 271, 290, 326; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 36; Б. Перунички, *Град Ваљево*, 156; АС, Начелство округа ужичког (=НОУ), 1849, ф. XIII, Р. 1224, К. 4.

²¹ Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 26; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 6; Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 28; Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 4–5, 7–8, 11; *Белешке Младена Жујовића државног саветника*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1902, 109; Бранко Перунички, *Управа вароши Београда 1812–1912*, Београд, Музеј Града Београда, 1970, 359, 362–363.

удео у воденици. Уједначавање величине удела у витлима и земљишту практиковано је и у случајевима када је воденица коришћена наизменце (сваки ортак одређени број година – најчешће три), па је од ортака који је био власник целог воденичишта накнадно откупљиван део да би се постигла жељена сразмера. Слични договори постизани су и око припадности јазова, односно воде из реке која се скретала ка воденици. Власницима би припадао исти део воде из јаза – половина, ако их је двојица, итд.²² Ортачки млинови су сматрани привредним предузећима, као и парни млинови, за разлику од редовничких, који су сматрани радним кооперативама. Млевење у ортачким млиновима најчешће су обављали професионални млинари уз помоћ воденичарских слугу.²³

Преовлађујуће редовничко коришћење воденица није било потиснуто до средине шездесетих година 19. века, а вероватно ни до проглашења краљевине. На такав закључак указује чињеница да није дошло до професионализације млинарства. Наиме, пописом становништва према занимању из 1866. године, регистрована су у Србији само 64 воденичара, односно млинара који се професионално баве млевењем жита. Од тога броја, у градским насељима, за која се може претпоставити да су углавном имала ортачке млинове, било је 20 воденичара са 12 помоћника. У сеоским насељима радила су свега 44 млинара са 16 помоћника.²⁴

*

Градња воденица, а посебно повећање њиховог броја, на различите начине мењала је изглед и организацију околног простора. Воденице у Кнежевини Србији припадале су двама основним типовима – пловним воденицама (пловкама, прекајама – моравкама, дринкама, савуљама или дунавкама) и непокретним – поточарама. Пловне су се налазиле дубље у речном току, где има брзака, некада и уз матицу, и биле само повезане с обалом. Као што им имена говоре, грађене су већином на Морави – Великој, Јужној

²² Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 15; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 404, 407.

²³ С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 24–25, 28–29; Р. М. Драшковић, *нав. дело*, 7–8, 11; Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 45; Обрад Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, САНУ, пос. изд, књ. CDLIX, Одељење друштвених наука, књ. 72, Београд, Српска академија наука и уметности, 1973, 316; В. Перуничкић, *Град Ваљево*, 407, 411. АС, КК – I – 83/28. 6. 1836; Историјски архив Београда, Управа вароши Београда, 1839, кут. 2, ф. I, Рег. 92. И државним млиновима су руководили плаћени надзорници, а приходи од млевења припадали су млинару и држави у односу један према четири (АС, МФ, П, 1840, РНо 328; АС, ДС, 1841, Но 381; 1853, Но 526, 635; АС, НОУ, 1849, ф. XIV, Р. 1366, б д. о).

²⁴ „Попис људства Србије по занимању на крају године 1866”, *Државопис Србије XII* (1883) 13, 15, 99, 101.

и деловима Западне; на Дрини, Сави и Дунаву, док су поточаре грађене на њиховим притокама. Поточаре су биле на обалама река и, чешће, речица, односно потока. Биле су различите величине и квалитета, неке толико мале да су називане воденичицама. На неким речицама, као на Бољковачкој реци у Рудничком округу, све воденице биле су, у ствари, воденичице. Трећи тип млинова у Србији чиниле су суваче, које није покретала вода, већ стока. На Горњем граду у Београду постојала је и ветрењача, коју је 1828. године подигао београдски везир Хусеин паша, а једну сувачу „да буде за углед у Србији” почео је 1847. на Врачару у Београду да подиже Јоан Вајнхап, градитељ познате државне воденице у Параћину.²⁵

Пловне воденице на Морави, Дрини или Сави биле су постављане у близини брзака и, зависно од околности, током године су мењале место. На местима где је то снага воде омогућава, пловне воденице су и груписане – најчешће по две-три, а понекад и више.²⁶ Грађене су на балванима и плутале су на води. Због тога би се очекивало да нису имале утицаја на приобаље, осим што су за повећаног водостаја или поплава могле везовима да оштете обалу, одваљујући њене делове.²⁷ Међутим, оне су у свести становништва обележавале простор на обали реке. Три груписане пловне воденице („три лађомлина”) дале су име једном аустријском чардаку на левој обали Саве – чардаку Воденица код села Мартинаца, а један део обале код села Босут,

²⁵ В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 25 (нап. 8); А. Алексић, „Морава”, 54; А. Алексић, „Мачва”, 45; Б. Радовић, „Моравке”, 65; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 2–3, 14; М. Милошев, „Воденице у Банату”, 151–152; Олга Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, САНУ, пос. изд. књ. DXXX, Одељење друштвених наука, књ. 86, Београд, Српска академија наука и уметности, 1980, 184, 186; Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, Државна штампарија, 1876, 116; Ј. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији*, 54; Милисав Лутовац, *Привредно-географска карактеристика слива Јасенице*, САН, пос. изд. књ. CLXXXV, Географски институт, књ. 3, Београд, Географски институт, 1951, 55; Чедомил Мијатовић, „Један консулски извештај о Србији године 1837”, *Споменик Српске краљевске академије XVII (1892)* 34–35; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 100; Исти, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, књ. II, Чачак, Историјски архив, 1969, 625, 627, 630; Исти, *Крушевац у једном веку*, 1138; Исти, *Град Ваљево*, 306–307, 924; Исти, *Београдски суд*, 417, Исти, *Управа вароши Београда*, 214; АС, КК – I – 83/28. 6. 1836.

²⁶ Стан. Раичевић, „Воденице и облици воденичне својине у Горњем Полимљу”, *Етнологија*, св. 3, Скопље 1940, 142; М. Милошев, „Воденице у Банату”, 151–152; Б. Радовић, „Моравке”, 64; Микица Илић, *Село Босут у Срему (1706–2006)*, Сремска Митровица, Библиотека „Глигорије Возаровић”, 2012, 417–419; В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 48, 127, 129.

²⁷ Пловне воденице најчешће су биле укотвљене на обали, а не на дну реке сидром (А. Алексић, „Мачва”, 45; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 184; М. Илић, *Село Босут у Срему*, 417–418).

у чијој су близини биле укотвљене пловне воденице, добио је и до 20. века задржао име Воденице. У Ковину, део поља између гајског и ковинског рита у 20. веку носио је име Чолакове воденице, иако је, према локалној легенди, Турчин Чолак воденице купио док су још Османлије владале Банатом. И воденичиште је могло дуготрајно да обележи простор, без обзира што на њему деценијама није било воденице. Један од потока на коме се легла голу-бачка мушица носио је име Воденичиште, а једно државно имање од 2.500 m² у Врњачкој Бањи звало се још 1913. године Старо воденичиште, иако је на њему било подигнуто хладно купатило, толико давно да се до поменуте године већ урушило.²⁸

Може се претпоставити, иако за то нема директне потврде у изворима, да је именовање села Воденица/Воденице такође мотивисано постојањем воденице на реци или потоку у атару села. Није било неуобичајено да је приликом насељавања, одмах по изградњи првих кућа, а пре формирања села, грађена на погодном месту воденица, као што сведочи већ поменути пример алије Катунеште. Та нова насеља могла су понети име Воденица, без обзира што су села формирана на алијама најчешће преузимала име алије.²⁹

Нису само неке пловне воденице биле груписане, већ и неке поточаре. Око таквих поточара понекад је било подигнуто више објеката. Када би биле смештене на комуникацијски добром месту – близу локалних путева или мостова, а околно земљиште је билогодно за земљорадњу, око њих је могао настати салаш, па и насеље.³⁰

²⁸ М. Илић, *Село Босут у Срему*, 33, 38, 418; М. Милошев, „Воденице у Банату”, 152; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 1234; Исти, *Петровац на Млави*, Петровац на Млави, Општинска скупштина, 1980, 182.

²⁹ Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 125. Судећи по имену и по томе што је било веома мало, село Воденице у Темнићкој капетанији било је једно од таквих села. Имало је 1834. само пет кућа, а просечан број кућа у капетанији износио је 47. Мања од Воденица била је једино Суваја са три куће, док је Комаране било село с пет кућа, као и Воденице. Попис из 1834. бележио је само куће, њиве, ливаде, винограде и број стабала шљива, па се не може знати да ли је у месту постојала воденица (Лепосава Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* XIII, (Београд, 1984) 59–62. АС, ДС, 1848, Но 130).

³⁰ Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 25; Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа”, 312; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 378; *Књажевска канцеларија*, књ. II, Крагујевачка нахија 1815–1839 (=Крагујевачка нахија), св. I, 1815–1827, приредно Радосав Марковић, Државна архива НР Србије, Грађа, књ. V, св. 1, Београд 1954, 219. Крагујевац је, на пример, настао крај камене ћуприје (и пута) преко Лепенице, око које је било „неколико турских воденица и цинцарских ханова. И ту, око ћуприје, воденица и ханова, и на обема обалама Лепенице, имамо први почетак Крагујевца [...] и задуго доцније у томе крају била је главна крагујевачка чаршија” (Радосав П. Марковић, *Црква кнеза Милоша у*

*

Непокретне воденице, односно поточаре, мењале су изглед простора у приобаљу и на много видљивији начин од његовог именовања и то не само због укопавања воденице у обалу. За рад највећег дела воденица било је неопходно прокопавање јаза, за многе и подизање бране, чиме је стварана мртваја. У околини добро разрађеног млина, ницале су помоћне зграде, често и кућа. Крај неких воденица постојале су зграде за раднике и склоништа за помешаре, понекад механа. Околни простор мењао се и због градње приступног пута, прелаза преко реке, па и моста, којим је премошћаван јаз или речица.

Почетком шездесетих година 19. века, па и касније, сматрало се да су воденице грађене „где год да се нађе водени ток довољно богат да може да покрене витла”. Често их је подизано и по неколико на малом простору, на главном току или у рукавцима, као између Свилајнца и манастира Манасија, али и у Мачви, Рудничком округу и другде.³¹ Њихов утицај на обалу био је толики да се почетком седамдесетих година сматрало да, зато што нису биле добро ситуиране у простору и добро пројектоване, наносе више штете обли и власницима имања уз реку, него што доносе користи. Наиме, сељаци и Гоге, који су градили воденице, само су искуствено одређивали има ли вода довољну снагу и колико витала може да покреће, а о томе како утиче на приобаље нису бринули. О томе нису бринуле ни државне власти, јер није било „нарочитих лица – грађевинара – који се старају о обдржавању уредног тока река и о уклањању природних и људском небригом или неуредном радњом постављених препона”, па се уврежило уверење да су воденице „за околне земље” веома штетне: „колико воденица привреди своме газди, трипут толико и више нанесе штету суседима”. Будући да су грађене без ичијег одобрења и без процењивања да ли и како утичу на обалу и околину, воденице су проглашене за један од најчешћих узрока поплава у Кнежевини Србији.³²

Простор око воденице мењан је често због недостатка воде из јаза, нарочито при градњи воденица на сопственом имању (јер су положај и дужина јаза били одређени величином и обликом власничковог земљишта). Да би се повећала количина воде, подизане су бране, а понекад је воденица и

Крагујевцу, Крагујевац, Управа Крагујевачке црквене општине, 1955, 6).

³¹ Вилијем Дентон, *Србија и Срби*, приредио Љубодраг П. Ристић, Београд, Службени гласник, 2013, 169, 173; А. Алексић, „Мачва”, 52, 57; М. Илић, *Село Босут у Срему*, 417–421.

³² „Воденице”, *Раденик*, бр. 48, 25. септембра 1871, 197; бр. 49, 28. септембра 1871, 201; *Крагујевачка нахија*, 219; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 14; *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1872*, Београд: Државна штампарија, 1872, 409.

премештана, чак у више наврата. Све то је додатно мењало простор око ње. Бране су за време високог водостаја и поплава задржавале воду и доприноси-ле ширењу плавних зона на земљиште узводно од воденице, које је након изградње воденице и бране бивало редовно плављено. Због тога је вода „многе покрај јаруге лежеће приватни лица ливаде потопила и опустошила”.³³ При јачим бујицама, вода је ронила обале лево и десно од бране, често на туђем имању, што је доводило до судских спорова, посебно у области Колубаре, Јасенице и Млаве. При јаким поплавама вода је рушила и брану, оштећивала воденицу и обалу низводно од воденице. Неке реке, као што су Колубара и Градац, „и при лаком скоро поводњу по 2–3 воденичне бране однесу и ово се често догађа”.³⁴ Пошто у Кнежевини Србији није било стручних људи који би процењивали снагу воде, величину и број потребног воденичког камења, оптимални положај воденице, јаза или бране у простору и на основу тога издавали дозволе, честе накнадне интервенције ради обезбеђивања довољне водене снаге доводиле су до неадекватних решења, која су наносила штету приобаљу и мењале изглед околног простора.

Обала уз поточару мењала се и самом градњом воденице, јер је свака морала да има тзв. гнездо или подрум на коме је грађена. Он је укопан у обали, имао је дрветом или каменом озидана „подрумска крила” са стране, која су штитила простор око воденице од ерозије, и ров прокопан за жлеб којим ће вода стизати до пера на воденичком колу.³⁵ Ерозију обале спречавале су обично природно израсле врбе, а власници воденица повремено су садили врбаке да би „држали обалу”. Ради тога је обарано у водоток одрасло дрвеће, неодсечено од пања, да би пуштало младице уз речно корито. Тиме је додатно мењан изглед простора уз воденицу. Уз воденицу је често сађен и воћњак, као око државне воденице у Топчидеру, где је било „до 1000 дрвета шљива”, а око оне у Параћину, поред воћњака „од 100 дрвета”, била је и „1 ливада, 1 башча и један плац у огради воденичној, који се за пашу употребљава”. Повремено је суседни браник, нарочито када је воденица купована од исељених муслимана или када је из браника коришћења грађа за воденицу, присвајан као део воденичишта, јер су врбаца, браници и воћња-

³³ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 116; А. Алексић, „Мачва”, 57; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 14; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 64; Суђења у *Кнежевини Србији пре писаних закона*, 77, 84–85; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 255.

³⁴ А. Алексић, „Мачва”, 57; В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 163–164; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 673; „Воденице”, *Раденик*, бр. 48, 25. септембра 1871, 197; бр. 49, 28. септембра 1871, 201.

³⁵ М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 29–30; С. Раичевић, „Воденице и облици воденичне својине у Горњем Полимљу”, 142–143.

ци нудили хладовину за летњих врућина, делом и пашу за стоку помелјара, а воћњаци и корист власнику.³⁶

Подизање воденице и јаза иницирало је понегде градњу пута или прелаза преко реке, да би воденица била приступачнија. Значај добре комуникације – пута или прилаза преко воде – илуструју неспоразум кнеза Милоша Обреновића и Мустај бега око бегове воденице у Топчидеру и злоупотреба коју је починио Димитрије Савић, срески начелник из Параћина. Бег је тврдио да му је, због тога што је воденица окружена кнежевим ливадама, „пут помелјарима забрањен к воденици” и тражио да је кнез купи или узме у закуп, што је он одбио, уз напомену да „никако допустити нећу да ми он чрез његове воденице ливаду гази и сатире. Ако му је воља пут к воденици имати, то нека прелаз преко Топчидера начини и краћим путем у њу долази”. Димитрије Савић, пак, кулуком је 1858. године градио локални пут „не за обштенародну нужду тог друма [...] већ за осигурати своју воденицу и меану с тиме”. При томе се није либио да пут отвори „преко параћински винограда”.³⁷ Овај пример такође показује да је уз добро разрађену воденицу с добром комуникацијом и механа могла да буде исплатива инвестиција.

Тек Законом о водама и њиховој употреби од 7. јануара 1879. године предвиђено је издавање дозволе за „подизање или преиначавање [...] грађевина или справа, које би имале уплива на својства воде или њен ток или висину или би се са тим обале у опасност доводиле”. Законом су били забрањени грађење, сађење, пуњење, подзиђивање, откопавање и преграђивање „до саме воде”, осим уз посебну дозволу. Од тада су воденице, као и ваљарице, стружнице (стругаре/пилане) и фабрике на водени погон, морале да буду грађене с дозволом окружног начелства, осим подигнутих „на водама од незнатне важности” (за које су дозволе издавали општински судови и одбори). Дозвола је морала да садржи тачно означено место, количину, начин и време коришћења воде, уз услов да грађевине морају да оставе слободан ток води и леду, да одржавају прописани минимални и максимални ниво тока, да не смеју да наруше риболов и друге начине употребе воде нити да непотребно расипају воду. Било је предвиђено да власници постојеће „грађевине на води” пријаве окружном начелству, чиме би стекли право на рад, а оне, које угрожавају реке, обале или права других требало је да буду прерађене. Уколико ни тада не испуне услове прописане новим законом,

³⁶ А. Алексић, „Мачва”, 49–50; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 70; Б. Перуничић, *Град Параћин*, 144; Б. Перуничић, *Управа вароши Београда*, 203.

³⁷ Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа”, 312; Б. Перуничић, *Управа вароши Београда*, 378; Исти, *Град Параћин*, 311.

требало их је уклонити, а власнику штету надокнадити по закону о експропријацији. Техничке процене и израда планова били су поверени окружним инжењерима.³⁸ Закон је заштитио не само јавне воде (на којима је могућа пловидба или сплаварење), већ и све водотокове у земљи. Ипак, питање је у ком је степену био примењен до проглашења краљевине, будући да су спорост државне администрације и недовољна кооперативност становништва били пословични.

*

Воденица и воденичиште чинили су једну просторну целину, препознатљиву у некој средини не само по правном статусу, већ и по спољашњем изгледу. Простор око воденице посебно је био важан код ортачких воденица, јер је очекиван већи број помелара, па је требало обезбедити простор за њих и њихове волове и кола док чекају брашно. Да би се тачно омеђила права власника, воденичиште је ограђивано, а нека воденичишта имала су, поред оградe, и праве капије за улазак.³⁹ Колики је био значај тог простора, показује спор ортака из Ваљева. Један од ортака, сматрајући да је ортаклук везан само за воденицу, а не и за земљиште, заградио је скоро цело воденичиште, оставивши другом ортаку само пролаз до воденице, чиме је готово онемогућен њен рад. Сличног значаја био је и простор око редовничких воденица, па су због околног земљишта, неопходног за добар рад воденице, њихови власници примани за редовнике.⁴⁰

Простор око воденице могао је бити различите величине, али је обично био релативно велик, повремено и веома велик, као око воденице кнеза Јовице Милутиновића у Ваљеву. Воденици од шест витала браће Симић у Крушевцу припадало је „десет јутара земље”, а воденица некадашњег алексиначког ајана, купљена је 1835. године „с ливадам од 20 кола сена [...] и са дваестина дана ораће земље”.⁴¹ Воденичиште је већином било затра-

³⁸ „Закон о водама и њиховој употреби”, *Зборник закона* 34 (1879) 52–54 (чл. 15–20), 56 (чл. 24), 58–59 (чл. 29–30), 62 (чл. 39), 64–67 (чл. 48 и 53); Љ. Поповић, „Златно доба воденице”, 65.

³⁹ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 407; Исти, *Град Параћин*, 230.

⁴⁰ Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 15; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. II, 273. „И редовници Никола Никановић и Спасенија жена поч. Милосава из Орашца, да у истој воденици сваки свој ред держи, како што су и прије држали 12 година без истога Вучковића, зашто Николи дали су ред ортаци од воденице за његову њиву, без које воденица није могла бити, а Милосав је почившиј уписат у тапиу од воденице” (Б. Перуничкић, *Београдски суд*, 63).

⁴¹ Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 12–13; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 453; АС, КК – I – 51/7. 12. 1835.

вљено. Уколико је било потребно, и обрађивана њива је угарена да би се воденичиште затравило. Затрављеност је омогућавала стоци помелара да се дохрањује, јер се на млевање жита чекало, а код воденице се и спавало. Повремено је од воденичишта прављен ограђени пашњак за стоку – „чаир за помеларе”, па се више парцела око воденице оградама истицало у простору. Када воденица није радила, трава је кошена, као и на другим ливадама.⁴²

Воденичиште је често било издуженог облика, бар у другој половини 19. века, када је било уобичајено да се воденице подижу на сопственој ливади, која је морала да буде издужена због дужине јаза.⁴³ Положај јаза повремено је био одређен распоредом парцела власника суседних имања, који нису морали да дозволе копање јаза преко својих парцела, а могли су да спрече његово прокопавање близу међе, уколико докажу да им наноси штету.⁴⁴ Међутим, уколико је јаз служио за наводњавање у тзв. водним заједницама, прокопан је независно од тога коме земљиште припада, тако да и најудаљенија парцела добије воду, и обично је пресецао парцеле различитих власника. У тим околностима, била су јача права на воду колектива – сеоске општине, чак и у другој половини 19. века, када је код сеоског становништва већ била изграђена свест о искључивим правима појединца/породице над приватним земљиштем.⁴⁵

*

Постојање воденице мењало је и намену простора, односно распоред парцела на неком имању. Већ је поменуто да је власник њиву угарио да би је заливадио због воденице, тачније због потреба помелара. Намена простора мењала се и због наводњавања.

⁴² Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. III, Социологија сељачких радова, приредио Радомир Лукић, САНУ, пос. изд. књ. DXLVIII, Одељење друштвених наука, књ. 89, Београд, Српска академија наука и уметности, 1983, 529; Исти, *Сеоске уредбе о водама*, 24; М. Лутовац, *Привредно-географска карактеристика слива Јасенице*, 56; Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 12; Коста Поповић, *Пут лицејских питомаца (јестественог одељења) по Србији године 1863*, Београд, Уједињена омладина српска, 1867, 141; Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 101; Исти, *Град Параћин*, 230.

⁴³ Јаз је бивао дуг од 100 до 150 метара и широк од 2,5 до 4 метра (М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 29).

⁴⁴ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 408.

⁴⁵ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. I, Организовање сељачке земљишне својине, САНУ, пос. изд. књ. ССIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд: Научна књига, 1953, 148; књ. III, 494; Исти, *Сеоске уредбе о водама*, 7.

У Србији је земљиште наводњавано у малој мери, а уколико јесте, чињено је то најчешће са воденичких јазова. Обично су наводњаване баште/повртњаци, а у знатно мањој мери њиве или ливаде. Баштованство је било неразвијена делатност, па су, и у градским и у сеоским насељима, гајене само основне врсте поврћа. Ипак, с урбанизацијом вароши, у њима је постепено професионализовано баштованство, па су настали баштовански еснафи и тзв. баштованцинице – баште за тржишну производњу поврћа. За њихово наводњавање вода је обично обезбеђивана из бунара, ђермом или долапом, па њихов положај није зависио ни од јаза ни од реке, иако су често, као у Београду или Крушевцу, биле концентрисане у једном делу градског атара.⁴⁶

У већини места баште су се налазиле поред куће „и код најсиромашнијег”, а поврће је обично заливано ручно.⁴⁷ Када се поврће наводњавало, чињено је то једноставним иригационим каналима (јарцима или вадама воде) спроведеним из јазова, као што су наводњавани повртњаци у селима Миријево и Жарково крај Београда. Наводњавање из воденичних јазова додатно је утицало на промене у простору. Просторни распоред парцела зависио је од положаја воденичког јаза, јер су баште лоциране према јазу. Саветник Јефта Савић, на пример, „у Мокром Лугу, код Београда имао је воденицу са баштом”, а секретар Државног савета у време Првог српског устанка Стеван Филиповић имао је поред воденице башту и виноград. Било је, чак, уобичајено да сеоска домаћинства која су баште наводњавала из јаза имају више башта – градина и градиница – јер је конфигурација тла првенствено одређивала куда и како иде јаз, а тиме и где су погодна места за канале и башту.⁴⁸

Пошто је јаз обезбеђивао довољне количине воде за наводњавање и када је не би било довољно за рад воденице, било је важно поседовати и воденичке јазове без воденица. Стога је соколски војвода Хаџи-Мелентије Стефановић купио „воденички прокоп у Волујцу с мањим воћњаком”. Јаз великог капацитета, поред тога, доносио је и посебан приход, јер је послуга

⁴⁶ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 132–133, Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 438–439.

⁴⁷ К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 24.

⁴⁸ Д. Перовић, *Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка*, 160; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 61, 63, 164; В[ладимир] Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд, Краљевско српска државна штампарија, 1887, 341; Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1867*, Чачак, Историјски архив, 1968, 594, 754–755; *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867.* књ. I, приредио Рајко Л. Веселиновић, Београд, Музеј Града Београда, 1965, 151; АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 324, 448 (РНо 479/840).

водом у тим случајевима власницима плаћана у истом крају и у исто време када узимање воде са јазова малог капацитета није плаћано.⁴⁹

Постојање јаза на имању било је неопходан услов и за још једну, истина, веома ретку привредну делатност, потврђену на селу, а практиковану вероватно и у градским насељима. Наиме, риба у Србији није само ловљена, већ је и узгајана. Узгојем рибе бавили су се власници млинова. Уз неке млинове, као што сведочи попис из 1862/63. године, постојао је и рибњак. Рибњак су обично имали богатији људи, који су били власници целог млина, често свештеници, којима је могућност да за време постова имају свежу рибу била подстицај за држање рибњака. Тако је свештеник села Кладурова у Млавском срезу, који је 1863. године поседовао имање вредно 835 аустријских дуката, имао, између осталог, и једну воденицу „с рибњаком”.⁵⁰

*

Као што је поменуто, воденице су у другој половини 19. века, све чешће подизане у оквиру имања једног домаћина. Чак се сматрало да „већина иоле богатих сеоских газдинстава има једну или више [...] воденица међу својим помоћним зградама”, а да остали користе воденице које „нису придружене неком земљишном поседу”.⁵¹ На тај начин су и сеоске газде постајале у већој мери власници тзв. ортачких/ујменичких воденица. Док су богати људи из других друштвених слојева откупљивали воденице заостале после иселења муслиманског становништва, а потом и подизали нове на сопственом имању, сеоске газде су их саме градиле. У ортаклук су ступале тек уколико нису имале довољно новца за завршетак градње. Стога је крајем 19. и почетком 20. века било сасвим уобичајено да ортачке воденице постоје и на селу и у варошима.⁵²

Воденице у вароши грађене су на имању власника воденице. Такве воденице имали су, на пример у Ваљеву, већ поменути кнез Јовица Милутиновић, касније председник ваљевског окружног суда, Јеврем Обреновић, ваљевски трговци Павле Балиновац, Јеврем Тадић и други. Неке су купљене од иселењих муслимана, као воденица кнеза Јовице (купљена с јазом 1821, радила је до 20. века), неке су грађене на узурпираном земљишту (Јевремова), а

⁴⁹ Д. Перовић, *Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка*, 161; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 63.

⁵⁰ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 263–264.

⁵¹ В. Дентон, *Србија и Срби*, 170.

⁵² В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 46.

неке на купљеном (друга воденица истог кнеза Јовице, подигнута на воденичишту купљеном од војводе Грбовића).⁵³ Добар положај имања с воденицом, чак и када је оно било мало (као у случају старешине Заглавског среза Татар-Богдана Ђорђевића, који је у Параћину имао воденицу), омогућавао је квалитетан рад и добру зараду. Када је варошко имање било мало, воденица је била веома близу куће, па је и већи део окућнице служио као воденичиште. Због тога је Татар-Богдану приликом замене воденице у Параћину за другу у Гургусовцу, нуђен и откуп куће, „ако ли он рекне да је тим што нема воденицу у Параћину, притесњен с кућом у Параћину”.⁵⁴ Сличан распоред објеката одредили су јаз и воденица на имању Стојана Протића из Свилајнца: до улице је била породична кућа, а „одмах иза” јаз, који „раздваја главну породичну кућу од великог дела дворишта који заузимају додатне зграде, штале, зграда за смештај кола и шупе”. Ради комуникације унутар имања, „све то, опет, са осталим зградама повезује неколико рустичних мостића”. Поред куће су имали воденицу, истина сувачу, и много сиромашнији варошани, као што је био Јован Мосто из Савамале у Београду, који је 1823. тражио од кнеза Милоша кредит од 500 гроша и дозволу да подигне сувачу „код мојега бурдеља” (земунице). Био је спреман и да прода кола и волове, само да би је подигао.⁵⁵

Добро позиционирана воденица на имању у вароши обезбеђивала је високе приходе власницима и ширење ортачких послова, па су Јовица Милутиновић и његов ортак на истом воденичишту и јазу подигли још једну воденицу. Добит од воденица добро смештених у варошком простору подстицала је и друге да их подижу. Ваљевски трговац Павле Балиновац у близини поменутих воденица подигао је сопствену средином 19. века, а можда и раније. Користећи предности воденица у градском насељу, богати ваљевски трговци и чиновници, касније и адвокати, подигли су 16 воденица до друге половине 19. века.⁵⁶ Значај добро позициониране воденице и њој припадајућег земљишта у градском насељу додатно истиче тестамент ваљевског трговца Јеврема Тадића из 1880. године. Остављајући синовима

⁵³ Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 9.

⁵⁴ Ђ. Петковић, „Јохан Вајнхапел гради млин у Параћину”, 37.

⁵⁵ В. Дентон, *Србија и Срби*, 166; Б. Перуничић, *Београдски суд*, 186; Исти, *Управа вароши Београда*, 203–204.

⁵⁶ П. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 8, 31. Посредне податке о приходима од воденица даје и висина плаћене закупнине за државне млинове. Тако је, на пример, трогодишњи закуп за државну воденицу у Параћину, која је имала шест витала, износио 416 талира и 4,5 цванцика (Б. Перуничић, *Град Параћин*, 267). Закупац је свакако очекивао, а сигурно и остваривао, приход виши од плаћене закупнине.

имање у Ваљеву, он је једино за воденице и земљиште око њих тражио да их „никад и ни на који начин [...] не отуђе”, јер „земаља и кућа биће свакад да пробираш, у ком сокаку хоћеш [...] али оно и онакво место и онај положај како се моје воденице налазе, такорећи у самој вароши, док траје земље, док траје звезда, сунца и месеца, ни у једном крају и ни у једном сокаку у овој па ни у једној вароши онако једно имање, а као што су моје воденице и са водом осигуране, никад и нико вечно их за свагда имати и подићи не може. Ово је имање једна драгоценост[т]”.⁵⁷

Није био редак случај да су и у сеоским насељима куће биле подигнуте близу воденице, а у једној, чувеној „грчкој воденици” смештеној покрај пута између села Мала и Велика Копашница, кућа, тачније – стан, био је на спрату саме воденице. Крај добро позициониране воденице подизао је кућу не само власник, већ и закупац. Тако су у селу Лоћика у Крушевачкој нахији неки Степан и његов син Ђока имали кућу „баш пред воденицом” коју је Степан још пре Кочине крајине (пре 1788. године) узео у закуп од Турчина Хади-Мустафе. Он, а потом и син, воденицу су држали у закупу до 1834, када ју је нови власник – нишки муслиман Жабота – продао другом. Тражећи дозволу да подигну воденицу на Колубари, код места Черевих близу Палежа (Обреновца), где је пре била воденица проте Матије Ненадовића, сељаци су сматрали да је за њих место погодно, јер је воденичиште „пред нашим [...] кућама”.⁵⁸

Промене у простору обично нису биле испланиране унапред или истовремено с планирањем и изградњом воденице, већ су настајале поступно око воденица које су радиле успешно и обезбеђивале добре приходе. Уз добро позициониране и разрађене воденице, подизани су уз кућу и други објекти, који су служили за смештај алата и другог прибора, брашна добијеног од ушура, жита (у државним воденицама), потом амбари, зграде за смештај воденичара и радника, помелара и њихових волова. У близини манастира Манасија, на пример, било је „до пола туцета колиба за раднике подигнутих око манастирског млина, који је пуном паром радио”. Уз воденицу браће Симић у Крушевцу, био је „један амбар од брвна и један повелики ар за смештање зими помиларски волова, које се све под ћерамидом наоди”. Те зграде, понекад су биле удаљене од воденице, чак и преко јаза, као у државној воденици на Црници код Параћина, због чега је нови ар требало подићи ближе да помелари више не би морали терати волове преко јаза, што

⁵⁷ Цитирано према: Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 12–14, 17–18.

⁵⁸ Ж. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 25; Илић, *Село Босут у Срему*, 419; Б. Перуничкић, *Крушеваци у једном веку*, 123; *Исти Град Ваљево*, 228–229.

је зими било веома непријатно. Уз овакве објекте је, као што је поменуто, поред добро разрађене воденице, лако могла да никне и механа, какву је поред своје воденице у Бошњанима имао срески начелник Димитрије Савић.⁵⁹ Његова намера да подигне механу и пробије пут до воденице показује да су власници понекад планирали и остваривали значајније промене у простору како би побољшали приступачност воденице и услове боравка помелара док чекају жито, односно повећали сопствене приходе.⁶⁰ Концентрација објеката око воденице, градња пута, прелаза преко реке или правог моста, мењала је изглед простора, нарочито у сеоској средини, остављајући утисак да се око воденице формира насеље.

*

Након изградње воденице, посебно током бујичних поплава, природна снага воде мењала је околни простор. Речице и потоци у већем делу Србије имали су бујични ток, а брзе и плаховите реке, попут Дрине и Мораве, такође су стварале бујице и често плавиле. Иако су спрудови у већој мери настајали због хидролошких карактеристика тих река, мањим делом настајали су и због воденица. Када би бујица однела бране, отплављени материјал заустављао се у тзв. мртваји – старом кориту, и око њега су стварани нови спрудови. У мртвајама/старачама уз воденицу, спрудови су при надоласку бујица пребацивани с једног на друго место, чак су и преношени у другу старачу, а повремено су затварали уста стараче (отвор којим се уливала у главни ток). На тај начин, мењао се изглед и корита и обале реке. Наноси су понекад доводили до тзв. успора на јазу, али до истицања воде из јаза, понекад и до стварања великих рупа, које нису нестајале ни после истицања воде из стараче. Чак се сматрало да је тзв. неготинско блато (Неготински рит) настало стога што неки Армаш, прокопавши јаз за воденицу, није вратио воду у мртвају испод јаза, већ је пустио да се разлива по равни. Рит је формиран пошто је једна велика бујица срушила воденицу, засула корито мртваје и преместила корито Короглашке реке у Армашев јаз.⁶¹

⁵⁹ В. Дентон, *Србија и Срби*, 172; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 453; Исти, *Град Параћин*, 156–157, 230, 310.

⁶⁰ Планирање простора уз воденицу посебно је било изражено код стругара на водени погон, пошто је био условљен технолошким поступком обраде дрвета (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 1139–1140).

⁶¹ М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 33, 994; В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 225; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 255; Исти, *Чачак и Горњи Милановац*, књ. II, 191.

Бујице су повремено толико мењале обале и ток реке да је воденици онемогућен рад. На Лесковачкој Морави, на пример, у селу Свирац „нашла јака вода” оштетила је воденицу, а „речни ток је измењен”, па „многи нису веровали да ту воденица може опет да буде уређена”. Ипак, „заузимањем 25 задругара”, од којих је само један потрошио чак 16.000 динара на свој дванаести део власништва у воденици, она је „поново подигнута и уређена”.⁶² Рушења бране, јаза, па и целе воденице била су релативно честа, а од економске моћи власника или заинтересованости редовника, односно села, зависило је да ли ће бити поправљени или, уколико је било потребно, поново подигнути. Када је још током Првог српског устанка „велика вода” на реци Градац у Ваљево однела „обе воденице” које су биле смештене једна насупрот другој, један од њихових власника – прота Матија Ненадовић – одмах је поново подигао своју, која је радила до средине двадесетих година 19. века, док други – војвода Грбовић – ни деценијама касније није обновио своју, већ је воденичиште 1835. године продао кнезу Јовици Милутиновићу, који је ту подигао нову воденицу.⁶³

Бујицама и поплавама створени нови, измењени простори били су једнако нестабилни као и претходни, па су се у том облику често одржавали само до новог подизања водостаја: континуирано се приобаље реке мењало, селиле су се повремено речне аде с једне на другу страну, стварајући нове спрудове и рукавце, рушиле су се бране, засипајући корито или су разарани јазови и кварене воденице. Тај „непрестални рад” бујичних потока и речица, мењао је простор углавном спонтано. Мањим делом, за те промене биле су одговорне воденице.

Резимирајући изложено, требало би нагласити да су воденице у Кнежевини Србији видно утицале на околину, и то не само својим бројем, који је током 19. века растао, већ и директним променама у простору. Због њих су обале укопаване, прокопавани јазови и грађене бране, стваране су нове комуникације, побољшавана инфраструктура, мењана структура и намена парцела на имањима њихових власника; ако је добро радила, подизане су око воденице зграде различите намене. На тај начин, мењан је околни пејзаж, а понекад су оне уз које би била кафана или хан иницирале и настањак насеља.

⁶² А. Алексић, „Морава”, 41; Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 200.

⁶³ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 406; Вл[адимир] Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, САНУ, посебна издања књ. ССХСХVII, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд 1957, 211.

Извори

Архиви

Архив Србије:

Кнежевска канцеларија, Алексиначка нахија; Народна канцеларија

Главно казначејство, Збирка тефтера

Министарство финансија, Одељење промишљености

Државни савет

Начелство округа ужичког

Историјски архив Београда:

Управа вароши Београда

Објављени извори

Белешке Младена Жујовића државног саветника, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1902.

Гавриловић, Обрад, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, САНУ, пос. изд, књ. CDLIX, Одељење друштвених наука, књ. 72, Београд: Српска академија наука и уметности, 1973.

Грађа за историју Београда од 1806. до 1867., књ. I, приредио Рајко Л. Веселиновић, Београд: Музеј Града Београда, 1965.

Дентон, Вилијем, *Србија и Срби*, приредио Љубодраг П. Ристић, Београд: Службени гласник, 2013.

Зборник закона – в. Сборник закона.

Књажевска канцеларија, књ. II, Крагујевачка нахија 1815–1839, св. I, 1815–1827, приредио Радосав Марковић, Државна архива НР Србије, Грађа, књ. V, св. 1, Београд: Државна архива НР Србије, 1954.

Мијатовић, Чедомиљ, Један консулски извештај о Србији године 1837, *Споменик Српске краљевске академије XVII (1892)* 33–40.

Перуничкић, Бранко, *Београдски суд 1819–1839*, Београд: Историјски архив Београда, 1964.

Исти, *Град Ваљево и његово управно подручје 1815–1915*, Ваљево: Историјски архив Ваљево, 1973.

Исти, *Град Параћин 1815–1915*, Београд: Општинска заједница културе, 1975.

Исти, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд: Фонд за културу Скупштине општине Деспотовац, 1990.

Исти, *Земљишна својина у Србији 1815–1845*, Београд: Привредни преглед, 1977.

Исти, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево: Историјски архив, 1966.

Исти, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац: Историјски архив, 1971.

Исти, *Петровац на Млави*, Петровац на Млави: Општинска скупштина, 1980.

- Исти, *Смедеревска Паланка и околина*, Смедеревска Паланка: Скупштина општине, 1980.
- Исти, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1867*, Чачак: Историјски архив, 1968.
- Исти, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, књ. II, Чачак: Историјски архив, 1969.
- Исти, *Управа вароши Београда 1812–1912*, Београд: Музеј Града Београда, 1970.
- Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901².
- „Попис људства Србије по занимању на крају године 1866”, *Државопис Србије XII* (Београд, 1883) 1–175.
- „Попис обрађевина у Србији у години 1867”, *Државопис Србије V* (1871) 2–115.
- Поповић, Коста, *Пут лицејских питомца (јесетвеног одељења) по Србији године 1863*, Београд: Уједињена омладина српска, 1867.
- Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, у редакцији Р. Перовића, Београд: Народна књига, б. г. [1977].
- Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1872*, Београд: Државна штампарија, 1872.
- Раденик*, бр. 48, 25. септембра 1871; бр. 49, 28. септембра 1871.
- Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству Србији*, I (Београд: Књигопечатња Књажества србског, 1840); 34 (Београд: Државна штампарија, 1879).
- Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика. Из архиве пожаревачког магистрата*, скупио и уредио Ст. Максимовић, Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1898.
- Цвијетић, Лепосава, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea) XIII* (Београд, 1984) 9–118.

Литература

- Алексић, А[нтоније], „Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике”, *Гласник Српског ученог друштва* 72 (Београд, 1891) 1–105.
- Алексић, А., „Морава, њено садање стање и могућности пловидбе”, *Гласник Српског ученог друштва*, друго одељење, књ. XI, Београд: Државна штампарија, 1879.
- Влајинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. II, САНУ, посебна издања, књ. CCCLXII, Одељење друштвених наука, књ. 47, Београд: Научно дело, 1964.
- Вукосављевић, Сретен, *Историја сељачког друштва*, књ. I, Организовање сељачке земљишне својине, САНУ, пос. изд, књ. CCIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд: САНУ, 1953; књ. III, Социологија сељачких радова, приредио Радомир Лукић, САНУ, пос. изд, књ. DXLVIII, Одељење друштвених наука, књ. 89, Београд: САНУ, 1983.

- Вукосављевић, Сретен В., *Сеоске уредбе о водама*, Београд: Пољопривредно издавачко предузеће, 1947.
- Драшковић, Рад. М., *Ваљевске воденице*, Ваљево: Народни музеј, 1959.
- Дробњаковић, Боривоје, „Воденице на Дрини и на њеним притокама”, *Гласник Етнографског музеја у Београду* VIII (1933) 1–18.
- Ђорђевић, Драгутин М., *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, САН, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, књ. 31, Београд: САН, 1958.
- Илић, Микица, *Село Босут у Срему (1706–2006)*, Сремска Митровица: Библиотека „Глигорије Возаровић”, 2012.
- Карић, В[ладимир], *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд: Краљевско српска државна штампарија, 1887.
- Лазаревић, Велибор, *Воденице моравке у Троморављу, историја, архитектура, обичаји, техника, технологија, речник*, Бела Вода: Огранак Вукове задужбине Врњачка Бања, SATIP, 2013.
- Лутовац, Милисав, *Привредно-географска карактеристика слива Јасенице*, САН, пос. изд, књ. CLXXXV, Географски институт, књ. 3, Београд: Географски институт 1951.
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, пос. изд, књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд: САНУ, 1986.
- Марковић, Радосав П., *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, Крагујевац: Управа Крагујевачке црквене општине, 1955.
- Миличић, М[илан] Ђ., *Живот Срба сељака*, Београд: Српска краљевска академија, 1894².
- Миличић, М. Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд: Државна штампарија, 1876.
- Милошев, Милан, „Воденице у Банату”, *Рад војвођанских музеја* 3 (Нови Сад, 1954) 147–168.
- Миљковић Катић, Бојана, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Историјски институт, пос. изд, књ. 65, Београд: Историјски институт, 2014.
- Мишковић, Јован, „Опис Рудничког округа”, *Гласник Српског ученог друштва* XXXIV (1872) 178–334.
- Перовић, Душан, „Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка”, *Зборник Музеја Првог српског устанка* I (1959) 149–166.
- Петковић, Ђорђе, „Јохан Вајнхапел гради млин у Параћину 1837/1838. године”, *Корени* VI (Јагодина, 2008) 35–44.
- Поповић, Љубодраг, „Златно доба воденице”, у: *Воденица. Божја и ђавоља*, приредио и уредио Милутин Дедић, Сремска Митровица: Монада, 1999], 63–68.
- Протић, Љубиша, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд: Рад, 1953.
- Радовић, Босилка, „Моравке – воденице на Великој Морави”, *Гласник Етнографског музеја у Београду* IX (1934) 64–69.

- Раичевић, Свет[озар], „Воденице и облици воденичне својине у Горњем Полимљу”, *Етнологија*, св. 3 (Скопље, 1940) 135–159.
- Срдановић-Бараћ, Олга, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, САНУ, пос. изд. књ. DXXX, Одељење друштвених наука, књ. 86, Београд: Српска академија наука и уметности, 1980.
- Стојанчевић, Вл[адимир], *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, САНУ, посебна издања књ. ССХСVII, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд: САНУ 1957.

Војана MILJKOVIĆ KATIĆ

WATERMILLS AND SPATIAL CHANGES
IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA

Summary

Research has shown that very few watermills were owned by Serbs in the Principality of Serbia before the abolishment of the sipahi system; however, in the new social situation – following the establishment of the Principality and the abolishment of the sipahi system – the number of Serb-owned watermills experienced a drastic growth. The majority of newly built watermills belonged to peasants and mostly worked to meet the needs of their owners. These mills usually had several owners with small ownership shares who took turns to use the watermill for a period of time corresponding to their share in its ownership (the so-called regulars' model). A not insignificant number of mills operated to achieve profit (so-called partnership mills). These were owned by merchants, civil servants, lawyers or other more affluent citizens and, starting from the second half of the 19th century, also by rural landowners, since the construction of watermills on one's own plot of land had become common in both urban and rural settlements.

The building of a watermill changed the landscape of a site, not only due to the necessary construction-related changes such as digging the structure into the bank, digging the channel, constructing a dam and creating a pond, but also due to the building of various structures in the vicinity of a developed mill (a house, granary, stables, a facility for workers and the mill's clients – the persons who brought their grain to be milled [Sr. *pomeljar*], and sometimes even a tavern), as well as the construction of roads and a river pass or bridge. The construction of these structures and communication routes along river banks or streams was instigated by the erection of a watermill. The surrounding landscape received a new appearance and new purposes: it was grassed over and fenced off to allow the grazing of livestock; orchards were planted; and efforts were made to facilitate additional economic activities and protect the area from sunlight. Willows were sometimes planted to make shade and secure the banks. In some cases the position of the watermill and its channel led to changes in the layout of land plots on the estate of its owners and the transplanting of gardens closer to the channel

to allow easier irrigation. In rare cases the channel could be used to make a fish pond and farm fish on one's own estate.

Most landscape changes can be assumed to have occurred in areas around partnership watermills or rented watermills. Any additional investment into the construction of secondary structures and infrastructure would prove lucrative for the owners and tenants, as better accessibility and accommodation conditions while waiting for one's flour to be made attracted more clients. In the case of regulars' watermills, the surrounding landscape was altered only in so far as to allow optimal production.

Due to the existence of a watermill at a given site, the natural water power inevitably changed the landscape, since in the Principality of Serbia watermills were built based on experience rather than a professional assessment of a river's water power, the optimal position for a watermill or the length and position of its channel. This often led to additional interventions on both the watermill structure and its surrounding landscape such as building dams or moving the watermill or channel, etc. Since watermills were usually erected on smaller rivers or streams, i.e. torrential waters, unsuitable solutions could cause major damage and lead to new landscape changes when the water level rose.

План на корицама:

План Франца Јанкеа о регулацији Дрине код Бадовинаца,
Архив Србије, Фонд Књажева канцеларија, Сигн. XXXVII, 1161–3 и 4.

План на предњој поткорици:

План Београда
(Nicolas de Fer, *Belgrade, Ville forte Capitale de la Rascie dans la province de Servie qui fait partie du Grand Royame de Hongrie*, Paris 1695)
Акварелисани бакорез. Музеј града Београда, Сигн. И, 2836.

План на задњој поткорици:

План Београда и околине, са планом Шапца
(Adam Jonathan Felbecker, *Plan der Gegend und Grundriß der Vestung Belgrad in Servien*, Nürnberg 1683)
Акварелисани бакорез. Музеј града Београда, Сигн. И, 331.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

711(091)(4-12)(082)

ЖИВОТ на рекама Југоисточне Европе : историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација / уредник Љубодраг П. Ристић. - Београд : Балканолошки институт САНУ, 2019 (Београд : Бирограф). - 290 стр. : илустр. ; 24 см. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; 141)

На спор. насл. стр.: Life on the Rivers in Southeastern Europe. - Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж 300. - Стр. 7-8: Предговор / Љубодраг П. Ристић. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7179-105-2

а) Просторно планирање - Историја - Југоисточна Европа - Зборници
б) Урбанизација - Историја - Југоисточна Европа - Зборници
COBISS.SR-ID 274983180